

A. ROSINAS

KELIOS PASTABOS APIE LATVIŲ KALBOS ĮVARDĮ *viņš, viņa*

1. Latvių kalbos parodomųjų įvardžių sistemų vidinė rekonstrukcija, remiama lyginamojo metodo, leidžia daryti prielaidą, kad bent jau įvardžiuotinių būdvardžių susidarymo laikais¹ latvių „prokalbėje“ formavosi tokia trinarė parodomųjų įvardžių sistema:

Artimasis rodymas	Tolimasis rodymas
<i>šis, *šī</i>	<i>*vin(E) + (j)is, *vin(E) + (j)ī</i>
<i>tas, *tā; *(j)is, *(j)ī</i>	

Vienas jos narys *šis, *šī* (vad. Ich-Deixis²) nurodė artimą, antras **vin(E) + (j)is, *vin(E) + (j)ī* (vad. Jener-Deixis) – tolimą daiktą, o trečiasis, atstovaujamas dviejų įvardžių *tas, *tā* ir **(j)is, *(j)ī*³ (vad. Der-Deixis), buvo neutralus, t. y. juo rodomas daikto nuotolis priklausė nuo konteksto ir situacijos. Ta trinarė parodomųjų įvardžių sistema, šiek tiek pakitusi, išliko iki šių laikų; išnyko tik neutraliojo rodymo įvardis *jis, *jī*, šios sistemos tolimojo rodymo nariui (*viņš, viņa*) įgijus daiktavardžio grupės substituto (vad. „trečiojo asmens“) funkciją⁴.

2. Latvių *viņš, viņa* yra vienintelis parodomasis įvardis, neturintis atitikmenų kitose baltų kalbose. Skirtingai negu prūsų *tāns*, kuri galima kildinti iš **ta-* ir **ana-* kamienų⁵ (plg. lie. *tās* ir *anās*), latvių *šitēnais* – iš *šite* ir **ana-* (žr. 22 išnašą), latvių *viņš, viņa* susieti su kuriuo baltų parodomųjų įvardžių kamieniu praktiškai neįma-

¹ Įrodyta, kad įvardžiuotiniai būdvardžiai susiformavo dar baltų bendrojoje epochoje, žr. J. Kazlauskas. Įvardžiuotinių būdvardžių raida baltų kalbose. – „Kalbotyra“, 1972, t. XXIV(1), p. 73.

² Šie klasikiniai jaunagramatikų sugalvoti terminai (žr. K. Brugmann und B. Delbrück. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. II 2¹, Strassburg, 1909, S. 312) yra labai taiklūs ir geri, nes vienus įvardžius apibūdina kitais, tuo būdu parodydami jų sisteminius santykius. Deja, į lietuvių kalbą jų išversti neįmanoma, nes žodžiai **Ašrodymas, *Anasrodymas, *Tasrodymas* visiškai negalimi.

³ Tarp šių įvardžių bendrojoje baltų epochoje buvo papildomosios distribucijos santykis, žr. A. Rosinas. Baltų kalbų parodomųjų įvardžių funkcijų ir reikšmių klausimu. – „Baltistica“, 1976, t. XII(2), p. 153.

⁴ Plg. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974, с. 290. Visose baltų kalbose jie yra susiformavę iš parodomųjų įvardžių.

⁵ Žr. J. Endzelīns. Baltu valodu skaņas un formas. Rīgā, 1948, lpp. 164.

noma⁶. Patikimiausia iki šiol įvardžio *viņš* (tikriau sakant, jo pirmojo komponento) kilmės aiškinimą yra pateikęs J. Endzelynas⁷. Tačiau nauji latvių (resp. lietuvių) tarmių faktai ir šiuolaikiniai indoeuropiečių kalbų sakinio morfologijos tyrinėjimai⁸ kalbamojo įvardžio kilmę leidžia interpretuoti kitaip.

3. Ištyrus įvardžio *viņš*, *viņa* struktūrą latvių tarmėse ir atsižvelgiant į įvardžių darybos ypatybes tiek latvių, tiek lietuvių, tiek kitose indoeuropiečių kalbose, galima daryti prielaidą, kad šis įvardis yra sudarytas iš dviejų komponentų: rodomojo žodžio (lokatyviniorieveiksmio) **vin(E)* ir įvardinių kamienų⁹ **(j)i-*, **(j)ī* resp. **iō-*, **iā-*, kaip ir įvardis *kuŗš*, *kuŗa*, lie. *kuris*, *kuri* (lokatyvinisrieveiksmis *kur* + enklitinis įvardis **(j)is*, **(j)ī* resp. **iō-*, *iā-*¹⁰). Tokia prielaida galima ir dėl to, kad: 1) latvių tarmėse įvardis *viņš*, *viņa* linksnių galūnėmis beveik nesiskiria nuo įvardžio *kuŗš*, *kuŗa*; 2) kuriose ne kuriose augšzemniekų šnektose kalbamasis įvardis linksniuojamas taip pat, kaip ir „trečiojo asmens“ įvardis *jis*, *jei* ‘jis, ji’. Akivaizdžiausias tokio linksniavimo pavyzdys yra Pildos šnektos parodomojo įvardžio *veņis*, *veņei* ir „trečiojo asmens“ įvardžio *jis*, *jei* paradigmos¹¹, plg.:

Vienaskaita				Daugiskaita			
V.	<i>veņis</i>	<i>veņei</i>	<i>jis</i> <i>jei</i>	V.	<i>veņi</i>	<i>veņuos</i>	<i>jī</i> <i>jūos</i>
K.	<i>veņūo</i>	<i>veņūos</i>	<i>jūo</i> <i>jūos</i>	K.	<i>veņūs</i>		<i>jūs</i>
N.	<i>veņam</i>	<i>veņai</i>	<i>jam</i> <i>jai</i>	N.	<i>veņim</i>	<i>veņūom</i>	<i>jīm</i> <i>jūom</i>
G.		<i>veņū</i>	<i>jū</i>	G.	<i>veņūs</i>	<i>veņūos</i>	<i>jūs</i> <i>jūos</i>
Įn.	<i>veņū</i>		<i>jū</i>	Įn.	<i>veņim</i>	<i>veņūom</i>	<i>jīm</i> <i>jūom</i>
Vt.	<i>veņijā</i>		<i>jimā</i>	Vt.	<i>veņūs</i>	<i>veņūos</i>	<i>jimūs</i> <i>jimuōs</i>

Kaip matyti, Pildos šnektose įvardis *veņis*, *veņei* yra išlaikęs vienskiemeniams įvardžiams būdingas galūnes (plg. *jis*, *jei* paradigmą). Jo formos turi kelias specifines ypatybes. Pirmą, nesunku pastebėti, kad kalbamojo įvardžio kai kurių formų galūnės yra ilgos (plg.: mot. g. vns. vard. *-ei* < **-ī*, vyr. g. vns. kilm. *-ūo* < **-ā*, mot. g. vns. kilm. *-ūos* < **-ās*, vyr. ir mot. g. vns. gal. *-ū* < **-ān*¹², vyr. ir mot. g. vns. įng. *-ū* < **-ō* resp. **-ān*, vyr. g. dgs. vard. *-ī* < **-ei*, mot. g. dgs. vard. *-ūos* < **-ās*, vyr. g. dgs. gal. *-ūs* < **-ōs*, mot. g. dgs. gal. *-ūos* < **-ās*). Jos galėjo išlikti tik vienskiemeninėse formose, t. y. įvardyje *(j)is*, **(j)ī*. Antra, *-ŋ-* (*-ñ-*) palatalizacija (kaip ir kitų šnektų *viņš*, *viņa*) visose formose rodo, kad *-ŋ-* (*-ñ-*) < *-nj-*. Trečia, Pildos *veņis*,

⁶ Čia galima priminti K. Būgos bandymą *viņš* susieti su skaitvardžiu **veinas* (lie. *vienas*, la. *viens*), žr. K. Būga. Rinktiniai raštai, t. II, V., 1959, p. 242.

⁷ Žr. J. Endzelin. Lettische Grammatik (toliau – LGr). Riga, 1922, S. 381–382.

⁸ Žr. Иванов Вяч. Вс. Общинеоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965, с. 196, 202, 216, 227, 238.

⁹ Indoeuropiečių kalboms būdingi šie sudėtinių parodomųjų įvardžių darybos modeliai: 1. Reduplikacija, plg. r. *mom* (< **mō + mō*). 2. Dviejų skirtingų parodomųjų įvardžių kamienų sujungimas į vieną žodį, plg. lie. *šitas* < *ši + ta-s*. 3. Rodomojo žodžio ir parodomojo įvardžio kamieno sujungimas į vieną žodį, plg. lie. *vaĩtas* < *va + itas* Adučiškis. 4. Sufiksacija, plg. lie. *tokis* < **ta + ākī-*. 5. Postfiksacija (postpozicijos pridėjimas po galūnės), plg. lie. *tasaĩ* < *tas + ai*, lot. *hic* < *hi + c(e)* ‘šis’ ir kt. Literatūroje kartais paskutiniai du tipai neskiriami, žr. Майтинская К. Е. Местонахождения в языках разных систем. М., 1969, с. 112–113.

¹⁰ Plačiau žr. A. Rosinas. Min. str. – „Baltistica“, t. XII(2), p. 154–155.

¹¹ Žr. Н. Тиховский. Пилдас pagasta izloksne. – „Filologu biedribas raksti“ (toliau – FBR), 1933, t. XIII, lpp. 53.

¹² Senesnė vyr. g. galūnė, be abejo, buvo **-ī* (**-in*), vėliau pakeista mot. g. galūne *-ū*.

vénei nuo *viņš*, *viņa* skiriasi šaknies vokalizmu, t. y. turi *-e-* vietoj *-i-*. Šis *-e-* turi būti kilęs iš *-i-*, nes kai kuriose augšzemniekų šnektose funkcionuoja taisyklė: *i* → *e* + *j*, *n*, plg.: *véireñč*, *siveņa*, *l'eja*¹³ Pilda, *vénd'in* Zvirgzdine ir kt. Vadinasi, Pildos šnektos įvardį *véñis*, *vénei* galima kildinti iš **vin(j)is*, **vin(j)ī* ir rekonstruoti tokias seniausias paradigmas:

Vienaskaita		Daugiskaita			
V.	<i>*vin-(j)is</i>	<i>*vin-(j)ī</i>	V.	<i>*vin-jei</i>	<i>*vin-jās</i>
K.	<i>*vin-jā</i>	<i>*vin-jās</i>	K.		<i>*vin-jōn</i>
N.	<i>*vin-jamō</i>	<i>*vin-jāi</i>	N.	<i>*vin-jeimō(s)</i>	<i>*vin-jāmō(s)</i>
G.	<i>*vin-jin</i>	<i>*vin-jān</i>	G.	<i>*vin-jōs</i>	<i>*vin-jās</i>
Įn.	<i>*vin-jō</i>	<i>*vin-jān</i>	Įn.	<i>*vin-jais</i>	<i>*vin-jāmī(s)</i>
Vt.	<i>*vin-jimēn</i>	<i>*vin-jāiēn</i>	Vt.	<i>*vin-jōsēn</i>	<i>*vin-jāsēn</i>

Šių paradigimų kiekvienoje formoje aiškiai galima išvelgti du dėmenis: elementą **vin* ir įvardžių *(j)is*, **(j)ī* formas, kurių vartojimas enklitiko pozicijoje (pagal Wackernagelio dėsnį) negali kelti abejonių¹⁴. Pirmasis komponentas **vin* gali būti kilęs iš **vinE*, kur *-E-* — kažkoks balsinis elementas (plg. s. sl. *vъně*), kuris prieveiksmyje nevaidina jokio morfologinio vaidmens ir todėl (vienose tarmėse anksčiau, kitose vėliau) lengvai galėjo išnykti. Tais laikais, kai formavosi įvardžiuotiniai būdvardžiai ir trinarė parodomųjų įvardžių sistema, **vin(E)* turėjo būti savarankiškas žodis (prieveiksmis), galėjęs užimti pirmąją poziciją sakinyje¹⁵. Etimologiškai jis sietinas su prūsų prieveiksniu *winna*¹⁶ 'heraus', plg. pr. *wins* 'gaiss', vns. gal. *winnen*¹⁷ 'Wetter', *iswinadu*, s. sl. *izъ vъnъdu*¹⁸ 'äusserlich', *vъně*¹⁹ 'draußen'. Todėl galima manyti, kad **vin(E)* turėjo reikšmę 'antai, ana' (plg. lie. *anta ī tās mūno brólis* Kretinga; *Anà jis tē sēdi* Virbalis ir kt.) ir buvo lokatyvinių prieveiksmių trinarės sistemos narys:

Artimasis rodymas	Tolimasis rodymas
<i>*šē</i>	<i>*vin(E)</i>
<i>*tē</i>	

¹³ H. Tichovskis. Min. str. — FBR, t. XIII, lpp. 48, 40.

¹⁴ Žr. Иванов Вяч. Вc. Op. cit., c. 202, 227, 238; A. Rosinas. Min. str. — „Balistica“, t. XII(2), p. 154.

¹⁵ Plačiau apie indoeuropiečių kalbų sakinio konstrukciją žr. Иванов Вяч. Вc. Op. cit., p. 196.

¹⁶ J. Endzelin. LGr, S. 381.

¹⁷ J. Endzelins. Senprūšu valoda (toliau — Sv). Rīgā, 1943, lpp. 274.

¹⁸ J. Endzelins. Sv, lpp. 185—186.

¹⁹ J. Endzelin. LGr, S. 381.

Tą sistemą sudarė artimojo rodymorieveiksmis *šė, tolimojo – *vin(E), neutraliojo – *tė, plg. la. še 'čia', te²⁰ 'čia', venkur²¹ (< vin + kur) Dzelzava (= lie. anākur 'ten, anoje vietoje' Vilkaviškis).

Kadangi latvių kalboje iš tolimojo rodymo kamienų *ana-, *-anā- (plg. lie. anās, anā) savarankiško įvardžio nesusiformavo²², tolimojo rodymo nario vietą turėjo užimti kitas įvardis. Juo galėjo būti vienas iš dviejų neutraliojo rodymo įvardžių: tas, *tā arba (j)is, *(j)ī.

Baltų tarmių medžiaga rodo, kad neutraliojo rodymo įvardis gali gauti artimojo arba tolimojo rodymo reikšmę tik tuomet, kai jis jungiasi su atitinkamos reikšmės (artimojo arba tolimojo) rodymo žodžiais (dalelytėmis,rieveiksmiais)²³. Todėl tolimojo rodymo įvardžio funkcijoms geriausiai tiko enklitinis²⁴ įvardis (j)is, *(j)ī, kuris galėjo jungtis prie tolimojo rodymorieveiksmio *vin(E) ir virsti tolimojo rodymo įvardžiu.

Tose latvių šnektose, kur dabar vartojamas įvardis viņš, viņa, naujojo įvardžio *vin(E) (j)is 'antai jis', *vin(E) *(j)ī abu komponentai suaugti į vieną žodį turėjo dar prieš *in → ī ir prieš galūnių trumpėjimą. Kai kuriose augšzemniekų šnektose (plg. Pildos ýeñis, ýeñei) įvardis (j)is, *(j)ī, kaip rodo ilgosios galūnės, su *vin(E) į vieną žodį turėjo suaugti gana vėlai – jau po *in → ī ir po galūnių trumpėjimo, plg. kur jū²⁵ 'kurių'. Dėl ilgųjų balsių net sinchroniškai Pildos šnektos ýeñis, ýeñei formos turi būti interpretuojamos kaip dvižodės samplaikos, t. y. ýe-ñùo = ven + jùo, ýeñam = ven + jam, ýeñù = ven + jù ir t. t. Struktūriškai antroji šių formų dalis laikytina kirčiuota bent šalutiniu kirčiu.

Susiformavus naujam tolimojo rodymo įvardžiui, (j)is, *(j)ī ilgainiui išnyko arba įgijo 'trečiojo asmens' įvardžio funkcijas (augšzemniekų šnektose). Tai rodo, kad jo suaugimas su *vin(E) augšzemniekų šnektose yra gana vėlyvas.

²⁰ Galo -e čia gali būti iš *-ė, žr. J. Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951, lpp. 625.

²¹ J. Endzelyno nuomonė, kad venkur pirmasis komponentas yra kilęs iš *ver (vėrties), yra labai abejotina, žr. K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, nobeidzis J. Endzelins. IV sējums. Rīgā, 1929–1932, lpp. 537.

²² Šie kamienai kai kuriose latvių šnektose yra artimojo rodymo įvardžio komponentai pvz.: šans 'šis', šitēnais 'šis' Stende, Valka ir kt. Turint galvoje lietuvių tarmių parodomųjų įvardžių modelį – rodomas žodis + parodomasis įvardis (plg.: še tās 'šis' Šeduva, an tās 'ana tas' Tverečius ir kt.), – galima daryti prielaidą, kad ir latvių šans, šitēnais pirmasis dėmuo yra ne įvardinis kamienas, orieveiksmis še, šite 'čia'. Taip pat gali būti sudaryti ir prūsų parodomieji įvardžiai stas, sta, tāns, tennā: įvardį stas, sta galima kildinti iš rodomosios dalelytės *se/a (ide. *se/o), plg. gotų sai 'štai' ir įvardžio tas, *tā, o tāns, tennā – iš *te (plg. la. te 'čia' ir pr. tēnti 'dabar') ir įvardžio *anas, *anā. Tokia prielaida kalbamuosius prūsų įvardžius tipologiškai susietų su lietuvių ir latvių kalbų atitinkamo modelio (rodomas žodis + parodomasis įvardis) parodomaisiais įvardžiais ir jų kilmės aiškinimą darytų korektiškesnį.

²³ Baltų kalbų tarmėse įvairūs rodomieji žodžiai (proklitikai ir enklitikai), vartojami su parodomaisiais įvardžiais, dažnai pakeičia rodymo tipą. Pavyzdžiui, neutraliojo rodymo įvardis, vartojamas su artimojo rodymo žodžiu, tampa artimojo rodymo įvardžiu, o su tolimojo rodymo žodžiu – tolimojo rodymo įvardžiu, plg. la. tas te 'šis' ir tas tur 'anas' Aloja (žr. M. Rudzīte. Latviešu dialektoloģija. Rīgā, 1964, lpp. 229), lie. šitai tās 'šis' ir antai tas 'anas' Kretinga, Tirkšliai, Užventis ir kt. Tolimojo rodymo įvardis, vartojamas su artimojo rodymo žodžiu, tampa artimojo rodymo įvardžiu, plg. la. šitēnais 'šis'.

²⁴ Žr. A. Rosinas. Min. str. – „Baltistica“, t. XII(2), p. 153.

²⁵ J. Endzelin. LGr, S. 401.

4. Vadinasi, latvių kalbos įvardis *viņš*, *viņa* atspindi archajišką sakinio morfoliginę konstrukciją, kurios schema buvo tokia: pirmojoje pozicijoje ėjo arba vardžodis (ar jo substitutas), arba nekaitomas žodis (prieveiksmis, preverbas, jungtukas), o antrojoje – enklitikas²⁶ (įvardis), plg. lie. *baltasis*, la. *mazais* (būdvardis + *(j)is*), lie. *praišpūlēs* DP 169₂₁ (priešdėlis + *jis*), *kuriūfmi davēi* DP 154₁₀ (įvardis + *mi*), *Nemipraftok* KIM 187 (priešdėlis + *mi*), *kuris* (prieveiksmis + *jis*) ir kt.

Parodomųjų įvardžių darybos modelis – rodomasis žodis + parodomasis įvardis – nėra tik latvių kalbos reiškinys. Visose lietuvių tarmėse, konkretizuojant parodomojo įvardžio reikšmę, prieš įvardį (ir po jo²⁷) vartojamas rodomasis žodis, pvz.: *ana tās*, *anē tój* Leipalingis, *va tās* Linkmenys, *antaī tās* Kretinga, Tirkšliai, Užventis, *vo šitas* Svėdasai, *še tās* Šeduva, plg. r. *вон тот* 'ana tas'. Kai kuriose šnektose rodomasis žodis ir įvardis jau yra suaugę į vieną žodį, plg. *vaītas* < *va* + *ītas*, *vaitó* < *va* + *itó* Adučiškis²⁸. Toks parodomųjų įvardžių darybos būdas lietuvių tarmėse negali būti naujas. Pagal šį modelį parodomieji įvardžiai daromi ir kitose indoeuropiečių kalbose, pvz. lot. *eccum* 'štai jis' (< **ecce* + *hom*), mot. g. *eccam* (< **ecce* + *hām*)²⁹, italų *questo* 'šis' (< lot. *eccu* + *istu*), *quello* 'tas' (< lot. *eccu* + *illu*)³⁰ ir kt.

Už vertingas pastabas autorius dėkoja doc. A. Girdeniui.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О ЛАТЫШСКОМ МЕСТОИМЕНИИ *viņš*, *viņa*

Резюме

В латышском языке из основ дальнего указания **ana-*, **anā-* самостоятельное местоимение не образовалось. Членом дальнего указания стало сложное местоимение *viņš*, *viņa*, образование которого следует отнести к эпохе формирования местоименных прилагательных.

В статье на основе данных латышских говоров выдвигается предположение, что местоимение *viņš*, *viņa* образовано из указательного слова (наречия) дальнего указания **vin(E)* „вон“, ср. пр. *winna* „heraus“, ст. сл. *vbně* „draußen“, и энклитического местоимения *(j)is*, *(*j*)ī (resp. **īo-*, **īā-*) нейтрального указания, которое по закону Вакернагеля в древнебалтийском предложении могло занять второе место. Веским доказательством этого предположения являются формы с долгими окончаниями местоимения *veñis*, *veñei* верхнелатышского говора Пилда, напр.: им. п. ед. ч. ж. р. *-ei* < **ī* род. п. ед. ч. муж. р. *-ūo* < **-ā*, род. п. ед. ч. ж. р. *-ūos* < **-ās* и др. Они могли сохраниться лишь в односложных словах, т. е. в местоимении *jis*, *jei* „он, она“ (см. парадигму склонения). Переход корневого *-i-* в *-e-* и палатализация *-ŋ-* во всех формах свидетельствуют о том, что (*ve*)*ŋ* < *(*vi*)*nj*. Таким образом, данные говора Пилда (и других говоров) являются твердой основой для реконструкции общелатышского сложного местоимения **vin(E)* (*j*)*is* „вон тот“, **vin(E)* *(*j*)*ī* „вон та“. Вокализм конца слова местоимений *viņš*, *viņa* и *veñis*, *veñei* указывает на то, что в большинстве латышских говоров (т. е. в ареале употребления *viņš*, *viņa*) сращение **vin(E)* и (*j*)*is*, *(*j*)*ī* в одно слово произошло до перехода **in* в *ī* и до сокращения конечных долгих гласных, а в некоторых верхнелатышских говорах – после упомянутых процессов.

²⁶ Tokio sakinio relikto lietuvių kalboje yra nemaža, žr. A. Rosinas. Min. str. – „Baltistica“, t. XII(2), p. 154.

²⁷ Plg.: *Kuris nešioia wis' žodžiū galības sawós| ta bitái ant' rāķu nešioia | kurio yra žeme ir wifa kas ant' ios| tas bitai užgime kaniukbēle* DP 39₄₂₋₄₄. Daugiau įvardžių su proklitiniais ir enklitiniais žodžiais žr. Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 442–443.

²⁸ Lietuvių tarmėms ypač būdingas postfiksacinis parodomųjų įvardžių darybos būdas. Produktiviausi postfiksai yra *-ai*, *-nai*, *-n*, *-ja* ir kt., žr. ten pat, p. 430, 432–433.

²⁹ Žr. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. М., 1966, с. 199.

³⁰ Žr. Майтинская К. Е. Op. cit., p. 111.